

ХУДОЖНЯ МОДЕЛЬ ПРІРВИ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ НАЦІОНАЛЬНОЮ ІДЕЄЮ ТА КРЕМЛІВСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬ- КОЮ ТИРАНІЄЮ У ФАНТАСТИЧНО-САТИРИЧНІЙ ПОЕМІ ВОЛОДИМИРА САМІЙЛЕНКА «ГЕЯ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50).

УДК 821.161.2-1.09»19»Самійленко

DOI: 10.24144/2663-6840/2023.2(50).551–557

Тиховська О. Художня модель прірви між українською національною ідеєю та кремлівсько-більшовицькою тиранією у фантастично-сатиричній поемі Володимира Самійленка «Гея»; кількість бібліографічних джерел – 3; мова – українська.

Анотація. Мета статті – проаналізувати спектр ідей, осмислених Володимиром Самійленком у поемі «Гея». Мета передбачає реалізацію таких завдань: з'ясувати специфіку протиставлення автором етнотипів «українець» і «росіянин»; розглянути роль фантастичного елементу у творі; вивчити особливості сатирично-саркастичної інтерпретації автором історичних подій; осмислити утвердження в поемі національної ідеї та засудження більшовицько-комуністичної ідеології, пропагованої росіянами; провести паралель між подіями, описаними в поемі, й реаліями сучасної України. Використовуючи сарказм, сатиру та гумор, змодельовавши фантастичний образ марсіанина-вченого В. Самійленко масштабно осмислює проблеми українського народу, який опинився під гнітом російських більшовиків. Реалії життя і європейської цивілізації початку ХХ століття, і Радянської України ми бачимо крізь призму сприйняття марсіанина, а його міркування та роздуми співпадають зі світоглядною позицією самого В. Самійленка. У третій частині поеми з'являється антипод ліричного героя – носій зла, сповідник комуністичної ідеології – товариш Іван. В. Самійленко майстерно розвинує брехливість, жорстокість та тиранію росіян-більшовиків, які знищують всіх, хто не поділяє їх політичних переконань, а інших перетворюють на рабів системи. Поема «Гея» вражає глибиною художньої та політичної рецепції історичних подій. Фантастичний сюжет поеми дав змогу авторові показати злочиння більшовиків з позиції стороннього спостерігача (марсіанин) та тирана (більшовик Іван), а не з позиції жертв терору. Сатиричне зображення безглуздості, цинізму та підступності катів-завойовників увиразнює трагедійність історичної ситуації. Поет моделював етнопсихологічний образ росіян та окреслив морально-етичну прірву між ними й українцями. Цинізм товариша Івана викликає огиду навіть у представника позаземної цивілізації. В. Самійленко, використовуючи влучні епітети («напівдикий», «шалені», «звірячі»), метафори та сатиру («проходить сараною», «преться на народи»), дуже чітко окреслює ментальність росіян, специфіку їх національного характеру, яка є незмінною. Під «гук гарматний і звірячі крики» вони вбивають українців у ХХІ столітті. У поемі «Гея» В. Самійленко наголошує на необхідності об'єднання свідомого людства перед загрозою поневолення народів світу безумними диктаторами та тиранами.

Ключові слова: В. Самійленко, українська література початку ХХ століття, національна ідея, етнотип, сарказм, сатира, фантастика, поема «Гея».

Постановка проблеми. Володимир Самійленко у поемі «Гея» художньо переосмислив історичні події 1919–1921 років, пов'язані з появою УРСР. Для увиразнення трагізму ситуації, в якій опинився український народ, письменник використав елементи фантастики та фантазмагорії, сарказм і сатиру. В. Самійленко акцентував увагу на проблемі поневолення українців, цинізмі й безкарності окупантів-більшовиків, специфіці національного характеру. Поема «Гея» є мало дослідженим твором, була написана В. Самійленком під час перебування в Галичині, складалася з п'яти частин, до нас дійшли лише перші три, надруковані «в “Літературнонауковому віснику” (1922), четверта-п'ята, що поет передав П. Богущькому для публікації в альманасі, так і не побачили світ і на сьогодні втрачені» [Ковалів 2019, с. 64].

Гея – це інша назва Землі, так її називає ліро-епічний герой поеми – марсіанин, котрий прилітає на нашу планету задля вивчення специфіки життя на ній, пізнання культурного розвитку суспільства. Оповідь у перших двох частинах ведеться від першої особи, реалії життя європейської цивілізації початку ХХ століття (і України зокрема) ми бачи-

мо крізь призму сприйняття ліро-епічного героя. У третій частині з'являється образ антагоніста, носія зла, сповідника комуністичної ідеології. В. Самійленко майстерно вибудовує діалог між марсіанином (образ якого асоціюється добром, гуманністю, інтелектуальним розвитком) та радянським «товаришем», світогляд якого підпорядкований деструктивним гаслам більшовиків.

Аналіз досліджень. Жанрово-стильову специфіку та ідейно-художнє спрямування поеми «Гея» розглянув Ю. Ковалів. За спостереженням дослідника, В. Самійленко «започаткував новий в українській ліриці фантастичний жанр поетичної антиутопії. Водночас твір відповідає жанровим ознакам подорожі, що ґрунтується на хронотопі шляху, на переміщенні персонажа в просторі й часі, його незвичайних пригодах. Крім пізнавальної мети, тут акцентовано філософські, етичні й естетичні сенси, сфокусовані на образі мандрівника в контексті світу, що постійно розгортається перед його очима, даючи простір нефінальній оповіді» [Ковалів 2019, с. 64]. Міркування про специфіку поеми «Гея» знаходимо у монографії М. Мартинюка. Учений акцентував на гіперболізації національної

ідеї в цьому творі [Мартинюк 2009, с. 30], відніс «Гею» до жанру фантастичної поеми, спостеріг, що в ній «В. Самійленко відчутно тяжіє до національного типу нарації» [Мартинюк 2009, с. 43].

Мета статті – проаналізувати спектр ідей, осмислених В. Самійленком у поемі «Гея». Мета передбачає реалізацію таких завдань: з'ясувати специфіку протиставлення автором етнотипів «українець» і «росіянин»; розглянути роль фантастичного елементу у творі; вивчити особливості сатирично-саркастичної інтерпретації автором історичних подій; осмислити утвердження в поемі національної ідеї та засудження більшовицько-комуністичної ідеології, пропагованої росіянами; провести паралель між подіями, описаними в поемі, й реаліями сучасної України.

Методи дослідження: філологічний, структурно-семантичний, порівняльно-історичний, генетичний.

Вклад основного матеріалу. На нашу думку, поема «Гея» написана у жанрі фантастично-сатиричної поеми. Перший розділ тематичною спрямованістю відрізняється від наступних, він є своєрідним вступом до викривальної риторики, яка звучатиме в наступних частинах. Тут ми бачимо поверхове знайомство мандрівника-марсіанина зі світом людей; можемо припустити, що опинився він в Європі. За спостереженням Ю. Коваліва, у першому розділі «сконцентровані її експозиція, зав'язка й початок розвитку дії, яка розгортається в другому розділі» [Ковалів 2019, с. 64]. Ліро-епічний герой є об'єктивним у своїх судженнях, оскільки не знайомий з історією земної цивілізації. Він уперше повинен відкрити для себе Гею, її жителів, суспільні та моральні закони, які визначають поведінку тутешніх індивідів: «Я обіцяв, як [лиш] сюди прибуду, / На цю планету, дати правдивий звіт / Про звичай і порядки цього люду / Як тут дивляться на Божий світ, / Що викликає в їх душі осуду, / А що хвалу дає на сотні літ, / Яка їх віра та які ідеї / Клопочуть голови мешканців Геї» [Самійленко 2014, с. 198].

Фантастичний компонент поеми зумовлений перш за все задумом В. Самійленка – очима чужинця неупереджено показати, яким є життя на планеті, і в Радянській Україні зокрема. Характер і світосприйняття ліро-епічного героя обумовлюється його попереднім досвідом життя на Марсі, який теж окреслюється у розрізі фантастичної реальності. Спочатку Гея для марсіанина – це уособлення мрії, це світ, який його лякає і вабить водночас. Мотив космічних подорожей отримує в поемі несподівану інтерпретацію. Інопланетянин (марсіанин) виявляється більш людяним, аніж земляни, йому не властиві агресія та ненависть, він, озброєний знаннями своєї цивілізації, не має наміру використати їх проти жителів Геї.

Наблизившись до землі, ліро-епічний герой бачить перед собою море, гори, річку і поселення людей, поділене на дві частини (палати й хати). Частина цих концептів є маркерами подорожі в потойбіччя/тридев'яте царство у фольклорних творах. Зокрема, прямуючи в інший світ, герой/геро-

їня казки перетинає річку, підіймається на високу гору (або потрапляє в середину гори), опускається на дно моря. Море у сприйнятті ліричного героя асоціюється з боротьбою, наділяється рисами непокірної, свободолюбної людини, здатної відстоювати свої переконання. Ціла Гея-Земля для ліро-епічного героя поеми постає уособленням іншого/псевдоказкового світу: «*Передо мною, наче зовсім близько, / В зелений берег хвилі моря б'ють, / А просто вниз, під самими ногами, / Високі гори, вкриті снігами*» [Самійленко 2014, с. 199].

Вкриті снігами гори, з погляду психоаналізу, можна інтерпретувати як приховану, «заморожену» духовність людства. Гори в міфології асоціюються з місцем проживання божества: воно живе або на вершині гори, або у горі; у деяких джерелах сама гора теж асоціюється з божеством. У поемі В. Самійленка божество не втручається в життя людей, воно метафорично уподібнюється до гори, вкритої снігом (холодної і бездіяльної). Нижчий, порівняно з богами, світ асоціюється з локусом проживання людей: «*Під самою горою група хат, / Отинених дерев гуцавиною. / А далі місто, де ряди палат / Красуються над дужою рікою*» [Самійленко 2014, с. 199].

Ліро-епічний герой спостерігає за дивовижною красою природи Геї, і ця зовнішня досконала модель світу пробуджує в ньому очікування дива, він прагне побачити і приховану красу – гармонію в душах людей, мешканців цієї планети. В. Самійленко вкладає в уста своєму героєві власне бачення тієї щасливої, квітучої України, про яку він мріяв, але яка за життя поета була лише у площині фантазії: «*Таких гаїв, таких скелястих мас / Раніш я бачити не мав нагоди. / Я дивувався, і думав я в той час: / Щасливі, мабуть, тут живуть народи, / Щасливі й, певно, добрі без кінця, / Найближчі духом до свого Творця*» [Самійленко 2014, с. 199–200]. Однак сподівання ліро-епічного героя поеми «Гея» не виправдалися, прекрасна природа створює ілюзію добробуту і щастя, яка згодом розвіюється.

Ліро-епічний герой поеми «Гея» науковець, дослідник, його роздуми і сумніви В. Самійленко зображує через внутрішні монологи. Читач чує думки марсіанина-андрівника, переймається його захопливими пригодами. Початок поеми не містить жодного натяку на наступне кардинальне розчарування персонажа побаченими на Геї реаліями дійсності. Першим на чужій планеті марсіанин зустрічає свого колегу по професії – астронома, попередньо розгледівши на вершині однієї з гір обсерваторію. Фізичних відмінностей між марсіанами і гейцями ліричний герой не помітив, але його вразила специфіка комунікації землян, їх балакучість та егоцентризм, які В. Самійленко змалював гумористично: «*І мають рот один і теж два уха. / Хоч кожен з їх говорить більш, ніж слуха*». [Самійленко 2014, с. 202].

Астроном, з яким спілкується марсіанин, вивчивши мову есперанто, постає уособленням справжнього вченого, на нього мали б рівнятися інші, зокрема, псевдонауковці, яких в СРСР було

багато, і які не здатні були чути й не намагалися зрозуміти думки та міркування колег. *«Ласкавий, простий, він не мав об'яв / Бундючності або пихи нудної, / Часом ознаки вченості тупої»* [Самійленко 2014, с. 203].

У поемі «Гея» ліро-епічний герой у багатьох своїх судженнях зливається з образом автора. Зокрема, коли йдеться про історичні події та художню вартість поезії. У уста марсіанину В.Самійленко вкладає свої думки, висміюючи пошуки та здобутки деяких поетів: *«Хай рідну мову кожний досхочу / Калічить і мордує хоч до смерти; / А зверхпоетів я вже й не лічу, / Бо їх футуристичні крутоверти / Не більше потребують людських слів, / Як соло та дуети для котів»* [Самійленко 2014, с. 206].

Другий розділ поеми має роз'яснювальний коментар-ремарку на початку, який налаштовує читача на сприйняття інформації іншого плану: *«Автор кидає сумний погляд на сучасне становище Геї. Кілька уваг про віру й світогляд її народів та про їх моральність»* [Самійленко 2014, с. 207]. Провівши багато часу на планеті Гея, ліро-епічний герой змінює свою думку про тутешніх людей, вже не ідеалізує їх, гармонії він тут не побачив: *«Скажу найперше, що давніших мрій / Про те, що люде тут краса природи, / Не стало хутко; розійшлись як дим / Під подихом холодним життьовим»* [Самійленко 2014, с. 207]. Марсіанин бачить трагізм людського існування, безпросвітні будні і роботу, яка поглинає весь вільний час землян: *«Де часто від коліски до могили / Не мають люде двох веселих днів, / Живуть не впоєні життя красою, / Навряд чи й сонце бачуть над собою»* [Самійленко 2014, с. 207].

Ліро-епічний герой протиставляє дві групи людей: керівників/можновладців і їх підлеглих, які змушені жити за встановленими для них правилами. Негласне рабство, яке панувало в СРСР, Володимир Самійленко майстерно розвінчує, застосовуючи місткі метафоричні образи та сагиру: *«Їх ватажки, як вірять їх словам, / Рятують люд, недолею прибитий, / Але з своїх теорій та програм / Уміють тільки пекло тут створити. / І творять щиро, всім своїм життям, / Воно вже скрізь, куди не позирни ти. / Служняні ж маси темної юрби / Ідуть за тими, хто самі раби»* [Самійленко 2014, с. 207–208]. Поет чітко окреслює дві сторони рабства, адже не тільки підлегли є рабами політичної системи, але й самі законотворці та чиновники живуть у створеному ними пеклі, ілюзія щастя та самообман не роблять їх щасливими, або ж це щастя тимчасове.

Не вдаючись до називання політичних партій та систем, ліро-епічний герой (який тепер зливається в один образ з власне автором – поетом Володимиром Самійленком) влучно окреслює комуністично-більшовицьку систему, яка під гаслами рівності сховала кайдани. Під ідеями визволення від попереднього гніту крилися задуми нового ідеологічного (комуністичного) поневолення. Персоналізовані образи духу життя, духу волі з кайданами в руках вражають своєю глибиною, уподібнюючись до Смерті з косою, яка забирає життя без співчуття й докорів сумління: *«Дух визволення народів із неволі /*

Прийшов сюди з кайданами в руках, / Братерства дух на бойовому полі / Шикуює всіх, і гинуть у боях, / І дух життя зробив уже доволі, / Бо трупом вимостив увесь свій шлях. / Тут хутко смерть людей останніх скосить / І всім загальну рівність проголосить» [Самійленко 2014, с. 208].

В. Самійленко гнівно розвінчує рівність і братерство, проголошені більшовиками, з сарказмом описує смерть невинно вбитих системою, використовуючи метафору: *«дух життя... трупом вимостив увесь свій шлях»*. Відтак, можемо інтерпретувати «дух життя», проголошений комуністами, як маску смерті на обличчі ката. І цілком саркастично звучить висновок марсіанина, що єдина справжня рівність людей досягається лише перед обличчям смерті, тут винятків ні для кого нема. Далі майже апокаліптична картина змінюється на іншу, ліро-епічний герой прагне дистанціюватися від реальності, припускає на мить, що все це минуло, не вічне, його уява малює щасливий сценарій розвитку подій, де при владі з'являються ті, хто здатен зробити народи щасливими. Теперішнє і майбутнє зливаються у сприйнятті марсіанина в єдину картину, і він навіть на мить сумнівається у правильності зроблених ним раніше висновків: *«Я був би радий сам, / Щоб не справдилось це пророкування, / Щоб край прийшов самим отим катом, / Що сіють смерть, неволю та знущання. / І щоб народи справжнім ватажкам / Довірили всю силу правування, / Позбувшись тут великої брехні. / Було б це тільки радісно мені»* [Самійленко 2014, с. 208].

В. Самійленко вкладає в уста своєму герою власну мрію про зміну влади в Україні, зміну державного устрою на демократичний. Марсіанин щиро переймається долею чужих йому народів, відчуває зв'язок зі знедоленими, їх біль. І у такий спосіб, з одного боку, поет моделює цікавий тип інопланетянина (не подібного до героїв науково-фантастичних творів), а з іншого – метафорична маска марсіанина дозволяє В. Самійленку висловити осуд тоталітарної системи непрямом, завуальовано (оскільки автор не завжди повинен поділяти думки свого персонажа).

Герой поеми «Гея» акцентує на егоцентризмі землян, їх небажання виходити за межі комфортного простору. Спекулювання на вірі, трактування законів Божих довільно, у власних інтересах, відсутність любові до ближнього, психологія споживацтва – все це призводить до моральної деградації: *«Всесвіт для них – то тільки ліхтарі, / Чи каганці для їхньої планети, / Для вжитку їх повішені вгорі, / Щоб на шляхах видніш було прикмети. / Що гурт світів при кожній є зорі, / Про це тут думають хіба поети, / Для всіх же, як було й за давніх літ, / Їх світ дрібний і єсть єдиний світ»*. [Самійленко 2014, с. 209]. Зірка в українській міфології асоціюється з душею людини: коли людина народжується, на небі спалахує нова зірка, прояв вищої, божественної суті, закладеної в людину. Відповідно, бездуховність споживачів – жителів Геї, яких згадує марсіанин, виявляється у їх сприйнятті зірок як ліхтарів чи каганців, і це метафорично відобра-

жає витіснення духовності прагматичним світосприйняттям (замість зірки каганець).

Відсутність у більшості жителів Геї сформованої системи моральних цінностей, ідеалів духовного розвитку ліричний герой пояснює відсутністю істинної віри: *«не маючи ідеї Бога / Правдивої, з людей творять богів»* [Самійленко 2014, с. 211]. Марсіанин із сарказмом констатує, що на планеті Гея людей *«більш-менш нормальних»* два відсотки, а злодіїв не більше двадцяти п'яти. Передумовою покращення життя на планеті Гея він вважає зменшення пустослів'я та демагогії, пафосних гасел, замість яких має з'явитися щира віра й прагнення творити добро: *«Тутешній світ дізнав би це обнову / І краций лад до його ще б прийшов, / Якби гучні, гуманні всі промови / Перетворити в мовчазну любов; / Щоб не штовхали серце постанови, / А серце кликало б до постанов, / Щоб не казали: «Добрим бути мушу», / А просто люде мали добру душу»*. [Самійленко 2014, с. 212].

Ліро-епічний герой акцентує увагу на ненависті, яка панує в душах людей і цілих народів, витісняючи всі інші емоції. Проявом тотального зла стає бажання бачити страждання інших. І це бажання стає домінуючим, відсуваючи на другий план навіть особисті втрати та розчарування: *«Якось я бачив тут представника / Народу, що душив усі народи, / А сам тепер у ролі жебрак / Без прав життя, без хліба й без свободи. / І от той пан не стільки наріка / На всі страшні в його краю приходи, / Як журиться, що земляків ярма / На шиї в інших більш уже нема»*. [Самійленко 2014, с. 213].

І в розрізі сучасної політичної ситуації в Україні, коли народ Росії прагне знищити українців, надзвичайно актуальними виявляються спостереження ліро-епічного героя поеми «Гея» про росіян, зроблені в першій половині ХХ століття: *«А той народ безправний, напівдикий, / Під батогом шалених ватажків, / Гадає все, що він народ великий, / І преться на народи всіх країв; / Під гук гарматний, під звірячі крики, / Він робить з їх таких, як сам, рабів, / І там, де він проходить сараною, / Лишає всюди пустку за собою»* [Самійленко 2014, с. 213]. В. Самійленко, використовуючи влучні епітети («напівдикий», «шалені», «звірячі»), влучні метафори та сатиру («проходить сараною», «преться на народи»), дуже чітко окреслює ментальність росіян, специфіку їх національного характеру, яка є незмінною. Під «гук гарматний і звірячі крики» вони вбивають українців у ХХІ столітті.

В. Самійленко не називає народ, який у сприйнятті ліричного героя асоціюється зі злом і руйнуванням. Вдумливий читач сам повинен зробити висновок, зіставивши факти. *«Це той народ, що пишно обіцяв / Вести народи інші в царство Боже, / Що більш, ніж інші, правду покохав, / Що ніби всім спізнав її pomoже, / Що всі чужі народи плямував, / Як кривди вічної кубло негоже, / Оце ж він слово вже прорік нове, / Бо нищить і руйнує все живе»* [Самійленко 2014, с. 213–214]. Поет використовує антитезу і сарказм для увиразнення глибини трагедійності ситуації, в якій століттями перебували росіяни:

«Нещасний звір, у п'яті безпросвітній / Блукав він дового, цілії віки, / І кожний огник думки непомітний / Гасили в йому власні ватажки. / Замість просвіти – учень малолітній – / Він на поживу мав самі байки; / Йому тим часом брак картоплі й жита / Сто кінських сил додав до апетита» [Самійленко 2014, с. 214]. В. Самійленко метафорично вмотивовує поступове формування рабської свідомості в росіян: крім етнопсихологічних рис, її формуванню сприяли державна політика, популізм влади, голод, заохочення до пасивності та невігластва.

Ліричний герой поеми із сарказмом описує матеріалістично-споживацький світогляд комуністів, а їхніх ідеологів ототожнює зі вселенським злом: *«І от тепер пророк од сатани / Йому нову віру провіщає: / Ти цар землі, то все собі тягни, / Що бачить око й де рука сягає. / І всіх чужих країв гаї й лани / Твої, бо власності ніде немає. / І пам'ятай, що тільки в світі й є / Одна святиня – черво твоє»* [Самійленко 2014, с. 214]. Для ліро-епічного героя поеми чужими є такі ідеали, неприйнятними вони є й для українців. Знищення народом-варваром духовності В. Самійленко змальовує як жертвоприношення звірові (руйнівним тваринним інстинктам): *«І він тепер, на жертву тій святині, / Вбиває все, що дав їм людський дух, / І непокірних звірові-людини / Кладе під ніж і ставить під обух»* [Самійленко 2014, с. 214].

Надзвичайно актуально сьогодні звучить риторичне звертання В. Самійленка до народів світу, які спостерігають за війнами, тортурами, вбивствами і дистанціюються від них, вважаючи, що ворог не опиниться на їх землі: *«Сліпі народи, чи не видно вам, / Що ви й самі вже стали край безодні, / Що, може, завтра пустка буде там, / Де ви пишаєтесь іще сьогодні? / Глядіть, щоб не стоптав ногою / Хам І вашу волю й святощі народні»* [Самійленко 2014, с. 214–215]. Поет наголошує на необхідності об'єднання свідомого людства перед загрозою поневолення народів світу безумними диктаторами та тиранами.

У третьому розділі поеми «Гея» з'являється конкретизація: ліро-епічний герой потрапляє у «велику робочу республіку», тобто в Радянську Україну. Вивчивши мови Геї, марсіанин перетнув кордон СРСР і зустрів представника правлячої комуністичної партії, «товариша», на ім'я Іван. Вибір імені не випадковий, у такий спосіб В. Самійленко наголошує на типовості персонажа: чоловіків з такими іменами було багато. Душа Івана просякнута варварством, жорстокістю, дикістю, лицемірством. Він самодур-вбивця, який свято вірить у своє право на самоствердження через приниження та знищення інших – так званих ворогів, буржуїв, куркулів. В. Самійленко «передає слово» у третій частині поеми «Гея» цьому Іванові, показуючи від першої особи втрачаючи деградацію особистості, яка сама не розуміє, у якій моральній прірві перебуває.

Третій розділ поеми «Гея» – це справжня інвектива, спрямована проти радянської влади, автор устами Івана з сарказмом говорить про розкуркулення українських селян, їх депортацію в Сибір,

фізичне знищення, голодомор, фізичні та моральні тортури.

Бездуховність радянських «товаришів» виявляється в їх зовнішній безлико́сті, сірості їх зовнішності. Так звана рівність людей в СРСР передбачала рівність бідняків, рівність у безправ'ї. Негарний, обдертий одяг робітників метафорично відображав «подерту», скалічену ідеологічними настановами душу: «В тому краю існує спосіб гарний, / Як краще відрізнить робітника / Від буржуя. В тім краї кодекси карний / Буржуям смерті присуд вірика. / Відколи там життя ввійшло вже в норму, / Робітники всі мають уніформу». [Самійленко 2014, с. 218].

Збідніння населення В. Самійленко змальовує саркастично: «кожний робітник / Обдерся, обносився аж до шкури, / Бо з часу, як буржуй злочинний зник, / Живе тут кожний близько до натури, / І виробляти пролетар одвик / Що-небудь інше, опріч диктатури, / То з часу, як совіцький лад зміцнів, / Зістався він без свити й без штанів» [Самійленко 2014, с. 218]. Щоб не відрізнятись від пролетарів мандрівник-марсіанин «уподібнив» свій одяг до їх вбрання. Він говорить про спотворення свого одягу сатирично, як про наслідування модних тенденцій: «То щоб не бути чужим з робітниками, / Модерний вигляд мусив я прийняти: / Обтяв одну полу, немов зубами, / А на штанах зробив дірок штук п'ять; / Одежу всю в такі оздобив плями, / Що стало кольору її не знати. / Таку фігуру в сні хіба примариши: / Сказав би всяк тоді, що я товариши» [Самійленко 2014, с. 218]. Порізаний, подертий і вкритий плямами одяг – ознака пристойності й належності до «поважного» класу робітників у великій союзній республіці, що увиразнює абсурдність пануючих там законів та стереотипів.

Іван, якого зустрів марсіанин, примітивний, недалекоглядний тип, балакучий та одурманений державною пропагандою. Водночас він органічний гвинтик налагодженої тоталітарної системи. Іван пропонує марсіанину разом «доносити» більшовицьку ідеологію до українських селян і збагачуватися на чужому горі: «Ходім зо мною просвіщать селян / Совіцької червоної України. / Ми за науку беремо тут хліб, / Та й грошей я чимало вже нагріб» [Самійленко 2014, с. 219]. Іван із захопленням говорить про родючість української землі та із здивуванням та цинізмом – про неприйнятність для українських селян відмови від приватної власності: «І взагалі тут добра нам позжива: / Чого-чого в країні цій нема! / Всі землі тут одна родюча нива, / А повний колос аж стебло лама. / Але цього не розумію дива: / Тут люд чомусь комуні не прийма. / І не втовчеш їм нашої програми / Ніяк – ні кулями, ані киями» [Самійленко 2014, с. 219].

Для Івана, як росіянина, чужими є етнопсихологічні особливості українців, він не здатен зрозуміти їх потяг до землеробства, хазяйновитості, відчуття справедливості. Іван, як представник народу-загарбника, прагне жити за рахунок інших націй, перетворивши їх на рабів. В. Самійленко із сарказмом описує світоглядну позицію товариша Івана, який ніби насправді не усвідомлює абсурд-

ності позиції більшовиків і щиро вірить, що треба радіти отриманому пайку й не прагнути користуватися плодами власної праці: «Ти любиш землю? – ну й працюй над нею, / Ори, і сій, і – скільки в тім утїх! – / І жни, й мели, хоч цілою сім'єю, / Печи хоч паляниці, й то не гріх; / Але не їж, не будь же ти свинєю. / Поїсть совдеп, продком і совнарком. / Зате ж наділять і тебе пайком». [Самійленко 2014, с. 220]. Як відомо з історії України, саме така настанова радянської влади стосовно українських селян стала передумовою «розкуркулення» заможних господарів і створення голодомору.

Розповіді Івана про намагання комуністичної влади зламати волелюбний дух українців містять історичні факти, які насправді «товаришами» в реальному житті замовчувалися. А в поемі «Гея» злочини, скоєні радянською владою в Україні, інтерпретуються Іваном як благодіяння, спрямоване на встановлення «праведної» (у його сприйнятті) диктатури пролетаріату. «Товариша» обурює непокірність українців: «І от нема на них такої сили, / Щоб змусила признати порядок цей. / А скільки сел ми досі попалили / І скільки розстріляли ми людей! / І скільки вже в Сибір переселили, / Щоб не тримались власницьких ідей! / Але всі наші заходи даремні: / Ми їм чомусь і досі неприємні» [Самійленко 2014, с. 220]. Риторика Івана – це риторика божевільного, який не знає про свою психічну хворобу, або ж це риторика ката, який ніяк не може дочекатися миті, коли побачить страх в очах своєї жертви. Залякування, приниження та вбивства – це основа, на якій базувалася колись політика Російської імперії, потім СРСР, а зараз РФ. Описи злодіянь більшовицької влади, про які ми читаємо у поемі «Гея», надзвичайно подібні до тих безчинств, які здійснюють солдати РФ сьогодні на території України. Часові площини переплітаються у сприйнятті читача.

«Товариш» Іван, розповідаючи марсіанину про насадження в Україні більшовицької влади, говорить впевнено, переконаний у власній правоті, оскільки сам він є органічною складовою божевільного світу, що має назву «комуністична Русь святая». В. Самійленко майстерно використав сарказм, що показати моральну прірву, в якій перебувають більшовики. Іван називає українців «народом клятим», «Що справа з ним занадто вже тяжка: / Почнеш його до війська заганяти, / А він тобі не знає куди втіка. / Ніяк з упертого того звіряти / Червоного не зробиш вояка. / Їм кращій жовтий кольор та блакитний, / Ніж наш червоний прапор усесвітній» [Самійленко 2014, с. 220]. Протиставлення кольорів прапора метафорично моделює ситуацію протиставлення морально-етичних принципів, добра (жовтий і блакитний) і зла (червоний).

Сміливість, рішучість, здатність до самопожертви заради свободи Іван маркує як негативні риси характеру: «Від їх і небезпека немала: / Не раз тремтиши, неначе в лихоманці, / Бо їм лиха година надала / Вельми погану звичку – йти в повстанці. / І йдуть сотнями з кожного села / Не тільки власники, а й голодранці, / Та як наскочить чи вночі чи вдень / Ватага їх, то нас рубає впень» [Самійлен-

ко 2014, с. 221]. В. Самійленко згадує в поемі «Гея» про українську повстанську армію, вшановує мужність та безстрашність наших вояків, яких боялися і яких ненавиділи комуністи. Патріотизм та відвагу українців Іван називає «поганою звичкою», і водночас сила та завзяття повстанців влучно окреслюється фразеологізмом «нас рубає впень». Іван неначе привид із задзеркалля, для якого відображення в кривому дзеркалі спотворені, метафорично – спотворена система цінностей: добро виглядає злом і навпаки.

В. Самійленко акцентує на антигуманній політиці росіян-більшовиків, для яких людське життя нічого не варте: «Трапляється, що часом ми втікаєм; / Та війська в нас, мов тої сарани: / Вернувшись, ми сот дев'ять розстріляєм / І знов-таки над сотною пани / Й цю сотню ущасливим нашим раєм, / Чи то хочать, чи не хочать вони. / Хай ліпше край від люду буде чистий, / Ніж залишиться тут не комуністи». [Самійленко 2014, с. 221]. Саркастичний підхід до розкриття характеру «товариша» Івана зробив можливим уникнення прямого викривального пафосу, натомість герой сам, пишаючись сказаним, оприявнює факти, які викликають осуд у читача: «Ех, брат, люблю я лад комуністичний, / За те, що він найкращий з-між усіх: / [...] Тепер і ледар став як цар всемічний; / Ще ж добре, що вбивати вже не гріх / І що вже зникла власність на кишені – / Залазь у крацу й цуп кредиток жме-ні» [Самійленко 2014, с. 222]. В. Самійленко устами Івана розвінчує ідею рівності людей і народів, проголошену російськими більшовиками, показує, що за нею криється прагнення до незаконного збагачення, крадіжок та ледарства.

Антитезою до сприйняття реальності Іваном є розуміння стану речей марсіанином, який бачить трагедію українського народу, смерть та жорстокі вбивства: «Тепер же наче був перед дверима / Страшною, всім огидною «чеки». / Мені ввижалося кривава маса / Потрочених кісток людських і м'яса» [Самійленко 2014, с. 224]. Тональність викладу змінюється, зникають елементи сатири, перед очима читача постає апокаліптична картина, пройнята трагізмом та нелюдським болем. Ще одним проявом зруйнованого світу є спустошені голодомором та репресіями села: «Зустрінути ж люди-

ну дуже трудно. / Ідеши, ідеши і все людей нема; / Немов велика тут пройшла чума». [Самійленко 2014, с. 225].

Лицемірна наївність Івана, його відкрита зневага до українців, прагнення домінувати, користуватися плодами праці інших, зверхність та жорстокість – етнопсихологічні риси, властиві росіянам – різко дисонують з етнотипом українця. Відтак, навіть марсіанин (який особисто не постраждав від червоного терору), вражений почутими від Івана міркуваннями, прагне відсторонитися від нього: «Я відступив од його крок назад, / Щоб геть піти, та й думає: «Пропади ти, / Щоб я з тобою далі йшов удвох, – / Бодай ти був ізвечора ще здох!» [Самійленко 2014, с. 223]. Жаргонізми та лайливі слова, спрямовані на адресу «товариша», відображають осуд ліро-епічним героєм тиранії та деспотизму. Відтак, масштаби заподіяного російськими більшовиками зла набувають у поемі «Гея» глобального масштабу – вони вражають представника позаземної цивілізації, який здатен з повагою та розумінням ставитися до жителів чужої планети, а росіяни одержимі ненавистю до всіх народів, які не визнають їх вищості, гегемонії.

Висновки. Отже, незважаючи на те, що поема «Гея» мала мати продовження, ті частини, які дійшли до нас, вражають глибиною художньої та політичної рецепції історичних подій. Використовуючи елементи фантастики, сарказм, сатиру, гротеск, фразеологізми, влучні метафори та епітети, В. Самійленко створив мозаїчну картину трагедії українського народу, який опинився під владою більшовиків у першій половині ХХ століття. Крізь призму сприйняття мандрівника-марсіанина поет показав етнотип росіян та морально-етичну прірву між ними та українцями. Систему цінностей прибічників червоного терору самовпевнено й бундючно презентує «товариш» Іван, жорстокість і цинізм якого викликають огиду у представника позаземної цивілізації, гуманіста та вченого. Ми бачимо у поемі сміх крізь сльози. З одного боку, В. Самійленко висміює ницість та примітивність росіян-більшовиків, а з іншого, – поміж рядків відчувається трагізм і біль через геноцид українського народу, скоєний народом-«визволителем».

Література

1. Ковалів Ю. Володимир Самійленко. *Слово і час*. Київ, 2019. № 2. С. 64–69.
2. Мартинюк М. Національна ідея в життєтворчості Володимира Самійленка: монографія. Луцьк: Твердиня, 2009. 192 с.
3. Самійленко В. Слова і думки: поетичні твори, статті, автобіографічні нотатки та спогади. Київ: Веселка, 2014. 335 с.

References

1. Kovaliv Yu. (2019) Volodymyr Samiilenko [Volodymyr Samiilenko]. *Slovo i chas*. Kyiv. №2. S. 64–69 [in Ukrainian].
2. Martyniuk M. (2009) Natsionalna ideia v zhyttietvorchosti Volodymyra Samiilenka [The national idea in the creative life of Volodymyr Samiilenko]: monohrafiia. Lutsk: Tverdnyia. 192 s. [in Ukrainian].
3. Samiilenko V. (2014) Slova i dumky: poetychni tvory, statyi, avtobiografichni notatky ta spohady [Words and Thoughts: Poetry, Articles, Autobiographical Notes, and Memoirs]. Kyiv: Veselka. 335 s. [in Ukrainian].

THE ARTISTIC MODEL OF THE GULF BETWEEN THE UKRAINIAN NATIONAL IDEA AND THE KREMLIN-BOLSHEVIK TYRANNY IN VOLODYMYR SAMIILENKO'S FANTASTIC AND SATIRICAL POEM «GAIA»

Abstract. The article aims to analyze the range of ideas comprehended by Volodymyr Samiilenko in his poem “*Gaia*”. The goal is achieved via the realization of the following tasks – to find out the peculiarities in the author’s opposition of “Ukrainian” and “Russian” ethnotypes; to consider the role the fantastic element plays in the artwork; to study the author’s satirical and sarcastic interpretation of specific historical events; to reflect on how the poem asserts the national idea and condemns the Bolshevik-communist ideology propagated by Russians; to draw a parallel between the events described in the poem and the realities of modern Ukraine. Using sarcasm, satire, and humor, modeling a fantastic image of a Martian scientist, Volodymyr Samiilenko interprets the problems of the Ukrainian people oppressed by the Russian Bolsheviks on a large scale. We see the life of European civilization in the early twentieth century contracted to Soviet Ukraine through the prism of the Martian’s perception, and his thoughts and reflections coincide with the worldview of Samiilenko himself. The third part of the poem introduces the antipode of the lyrical hero – an upholder of the evil, a communist ideology supporter – Comrade Ivan. Volodymyr Samiilenko skillfully debunks the falsity, cruelty, and tyranny of the Russian Bolsheviks that annihilate all those who do not share their political beliefs and turn others into slaves of the system. The poem “*Gaia*” impresses with deep artistic and political reception of historical events. The fantastic plot allowed the author to show the Bolsheviks’ atrocities from the perspectives of an outsider (the Martian) and a tyrant (the Bolshevik Ivan) rather than from the perspective of the terror victims. The satirical portrayal of the senselessness, cynicism, and cunning of the conquering executioners emphasizes the tragic historical situation. The poet modeled the ethno-psychological image of Russians and outlined the moral and ethical gulf between them and Ukrainians. Comrade Ivan’s cynicism disgusts even a representative of an extraterrestrial civilization. Using apt epithets (*semi-wild, frenzied, bestial*), metaphors, and satire (*swarming like locusts, jostling the nations*), Volodymyr Samiilenko outlines the Russian mentality and their unchanging national character very clearly. They are killing Ukrainians accompanied with “the sound of cannon and animal cries” in the 21st century. In the poem “*Gaia*” Volodymyr Samiilenko emphasizes the need to unite conscious humanity before the threat of the enslavement of the peoples of the world by insane dictators and tyrants.

Keywords: Volodymyr Samiilenko, Ukrainian literature in the early 20th century, national idea, ethnotype, sarcasm, satire, fantastic, poem “*Gaia*”.

© Тиховська О., 2023 р.

Оксана Тиховська – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Ужгородського національного університету; Ужгород, Україна; oksana.tykhovska@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4663-5960>

Oksana Tykhovska, Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University; Uzhhorod, Ukraine; oksana.tykhovska@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4663-5960>